

УДК 316.344.7:304

Оригинални
научни рад

Српска политичка мисао
број 4/2015.
год. 22. vol. 50.
стр. 331-351.

Владимир Илић

*Факултет за медије и комуникације, Департман за социјални рад,
Универзитет Сингидунум, Београд*

Угљеша Јанковић*

*Факултет за медије и комуникације, Департман за
социјални рад, Универзитет Сингидунум, Београд*

СОЦИОЛОШКО-ПОЛИТИКОЛОШКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ ПОЈМА СИРОМАШТВА

Сажетак

Често се сиромаштво идентификује као релативно трајна друштвена појава и карактеристика свих епоха у развоју људског друштва. Промјенљивост сиромаштва огледала се у његовим различитим карактеристикама у зависности од конкретног временског контекста и пређених ступњева развоја друштва. Услед таквог приступа овом мултидимензионалном социјалном феномену и данас присутне полемике о: дефинисању сиромаштва, начинима мјерења, различитим теоријским перспективама, и присутном дилемом која је попримила и филозофску етикету, ко је одговоран за сиромаштво, појединац или друштво? У овом раду пружамо селекцију теоријских приступа сиромаштву савремених аутора социолошке и политиколошке профилације. Циљ рада јесте извођење јасних класификационих критеријума за разврставање приступа сиромаштву на основу постојећих теоријских перспектива о феномену сиромаштва. Такође, у раду је постављено низ социјалних, политичких, економских па и моралних аргумената услед којих се

* Коаутор је ангажован и као предавач на Факултету политичких наука, Универзитета Црне Горе.

намеће неопходност ревидирања и категорисања постојећих и креирање нових теоријских полазишта о сиромаштву.

Кључне ријечи: сиромаштво, концепт, парадигма, социјална искљученост, социјална изолација, маргинализација

УВОД

Социо-економски трендови савременог друштва диктирају повећано интересовање за проблеме које намеће сиромаштво. Упркос дуго времена присутном мишљењу у земљама развијеног запада да је сиромаштво довољно истражено и прилично редуковано (период цвјетања државе благостања), појава „новог сиромаштва“ обесмислила је постојање таквих увјерења. Оптимистички ставови произашли из периода економског раста у декадама након Другог свјетског рата полако су прелазили у другу крајност, усљед јављања дјелимично неочекиваних процеса. Криза државе благостања, ера глобализације, успостављање нових спољнополитичких односа у свијету, у сфери социјалних питања довели су до преиспитивања постојећих, а и до креирања нових смјерница у процесима редукације сиромаштва. Значајне промјене у друштвеном животу настале усљед слабљења граница националних држава, узорковале су тјешње везе између друштвених ентитета на глобалном нивоу. До оваквог повезивања појединаца и друштвених група, без учешћа државе, дошло је прије свега развојем средстава масовног комуницирања, што је у ствари последица ширења тржишта и акумулације капитала ван граница државе.¹⁾ Све то довело је до манифестације нових димензија социјалних проблема, поготово сиромаштва, па се према мишљењу британског аутора Питера Таусенда (Peter Townsend): „неминовно намеће потреба за креирањем нових приступа у борби против старог непријатеља“. На питање: „Због чега би требало да нам је стало до сиромаштва и социјалног развоја?“ Јохан Граф (Johann Graff) је идентификовао три основна разлога због чега би требало проучавати ове теме, а то су: морални аргумент: јер не постоји морално оправдање за чињеницу да 1/6 свјетске популације живи од мање од једног долара дневно; политички аргумент: јер држава са великом популацијом која живи у екстремном сиромаштву има већу вјероватноћу да буде политички нестабилна и да подстиче екстремистичке покрете, јер екстремно сиромаштво рађа мржњу и конфликт; економски аргумент: јер ће

1) Зоран Павловић, *Међународне владине организације и УНЕСКО*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Правни факултет, Нови Сад, 1993, стр.6.

економски раст бити осујећен екстремним сиромаштвом, широко распрострањеном неписменошћу, политичком фрустрацијом и структуралном депривацијом.²⁾ Слиједећи поменути аргументацију, у наредним одјелјцима образлажемо појмове и концепте сиромаштва и разлажемо постојеће теоријске приступе сиромаштву у намјери да понудимо одговор на питање да ли је могуће креирати класификационе критеријуме за разврставање савремених приступа сиромаштву?

1. КОНЦЕПТУАЛНИ ПРИСТУПИ СИРОМАШТВУ

Имајући у виду чињеницу да се сиромаштво као термин често употребљава у свакодневној комуникацији суочавамо се са немогућношћу јасног дефинисања овог својеврсног друштвеног феномена. Постоји широк спектар дефиниција о појави сиромаштва. Британски аутор Пол Спикер (Paul Spicker, 2013.) разликује неколико подгрупа или како он каже „породица“ дефиниција које објашњавају сиромаштво. Први скуп дефиниција, према овом аутору, описује сиромаштва у контексту материјалних потреба. У оквиру првог скупа дефиниција могу се разликовати три врсте схватања сиромаштва: сиромаштво као потреба, сиромаштво као образац депривације и сиромаштво као низак стандард живота. У други скуп дефиниција, аутор убраја објашњења која произлазе из економског контекста околности у којима људи живе. У тој скупини такође постоје три врсте дефиниција: сиромаштво као недостатак ресурса, сиромаштво као економска дистанца и сиромаштво као економска класа. Трећи скуп дефиниција третира сиромаштво као низ друштвених односа. „Широм свијета сиромашни своје искуство и сиромаштво описују у контексту односа према друштву чији су дио“. У овој скупини постоје четири врсте дефиниција, а то су: сиромаштво као друштвена класа, сиромаштво као зависност, сиромаштво као социјална искљученост, сиромаштво као ускраћивање права.³⁾ Повезивање сиромаштва са егзистенцијалним потребама људи базира се на тзв. идеји преживљавања – скупу основних услова које треба испунити да би се одржала физички здрава егзистенција човјека. У социолошкој литератури овај приступ је познат под називом концепт апсолутног сиромаштва. Основна ка-

2) Даниел Беланд, *Несигурност, грађанска права, и глобализација: Вишеструка лица државног протекционизма*, Америчка социолошка асоцијација, САД, 2005, стр. 228.

3) Пол Спикер, *Социјална политика – теорија и пракса*, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду, 2013, стр. 90-92.

рактеристика овог концепта је универзалност из простог разлога што се полази од чињенице да су стандарди за задовољење примарних људских потреба мање-више исти за све људе без обзира на то гдје живе. Стога се за било којег појединца који живи било гдје у свијету може рећи да живи у сиромаштву уколико му нису испуњени минимални услови неопходни за биолошки опстанак.⁴⁾ Углавном се поменуће потребе односе само на биолошки опстанак, па се овај концепт сиромаштва још и назива и „сиромаштво на рубу опстанка“, док га неки (Спикер, 1993.) називају парадигматско сиромаштво.⁵⁾ Дреновски и Скот (Drenowski i Scott) уводе идеју темељних културних потреба у које убрајају: образовање, сигурност, доколицу и разоноду.⁶⁾ Ипак, људске потребе варирају не само од друштва до друштва, већ и од појединца до појединца, сходно томе било која врста универзалности у процјени заједничких људских потреба може нас навести на погрешне закључке.

Аутори (социолошке и политиколошке теоријске профилације), поборници концепта релативног сиромаштва, сматрају да је могуће за сваку државу установити минималне стандарде релативног сиромаштва. Стога, за сиромашне у неком друштву може се дефинисати граница испод које немају прихватљив животни стандард, јер су њихови приходи и социјалне карактеристике далеко испод стандарда просјечног грађанина. Основи принцип овог концепта је одређивање сиромаштва у односу на преовладавајући друштвени стандард у одређеном друштву. Полази се од претпоставке да су животни стандарди у савременом свијету различити и да оно што представља луксуз у једној држави у другој може да буде нешто што је дио свакодневног живота готово свих људи. Овај концепт сиромаштва се не односи само на примарне потребе човјека, већ и на његову социјалну интеракцију и активности у социјалном окружењу.⁷⁾

За разлику од својих теоријских опонената, присталице овог концепта сиромаштва не виде само материјалну депривацију, већ га посматрају кроз призму вишеструке депривације. У литератури се могу наћи врло различита мишљења о овом концепту и протежу се од ставова да је то најбољи могући начин за адекватно третира-

4) Ентони Гиденс, 2003. *Социологија*, Економски факултет, Београд, 2003, стр. 317.

5) Зоран Шућур, *Сиромаштво, теорије, концепти и показатељи*, Правни факултет, Свеучилиште у Загребу, Загреб, 2001, стр. 86.

6) Михаел Хараламбос, Мартин Холборн, *Социологија*, Голден маркетинг, Загреб, 2002, стр. 291-292.

7) Милосав Милосављевић, *Девације и друштво* Драганић, Београд, 2003, стр. 60.

ње ове појаве до потпуног одбацивања уз критику да то што неко има нижи друштвени стандард од других није доказ сиромаштва. А. Сен (Alberth Senn) сматра да „сиромаштво мора бити посматрано примарно као апсолутни феномен“. У прилог тој тези и жељи да се критички одреди према концепту релативног сиромаштва, Сен посеже за једним сликовитим примјером. „Било би апсурдно некога“, сматра Сен, „називати сиромашним зато што може купити један Цадилац дневно, док остали могу два или три“. Према Сену, прави показатељ животног стандарда нису ни материјална добра, ни њихове особине, него оно што он зове „способностима“. У темељне способности он убраја: задовољавање прехранбених захтева, избјегавање оних болести које се могу избјећи, одијевање, склониште, могућности путовања, образовање, живјети без стида, учествовати у активностима заједнице, имати самопоштовање.⁸⁾

Супротно Сену, група аутора (Делик, Ван ден Бош, Де Лаувер) истиче да је „(С)иромаштво релативно у времену и простору. Које врсте животних ситуација требају бити описане као сиромаштво? Најчешће таква дескрипција зависи од социјалних и економских околности и нивоа просперитета неког друштва у одређеном тренутку. Према томе, „сиромаштво није могуће описати на конкретан начин, једном за свагда, у апсолутном смислу“. ⁹⁾ С обзиром на почетне разлике у приступу сиромаштву, очекивано је постојање одређеног броја теоријских приступа који из различитих перспектива одговарају на дефиницију, узроке, мјерење и стандарде сиромаштва.

2. ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУПИ ПОЈМУ СИРОМАШТВА

Осим два изложена концепта сиромаштва, постоји велики број различитих теоријских приступа том феномену. Бил Џордан (Bill Jordan, 1996.) разликује двије традиције у овом погледу. Прво, то је англо-саксонска либерална традиција која се фокусира на компетитивну интеракцију оскудице као и природу колективне акције усљед које иста (оскудица) настаје. Друго, то је континентална меркантилистичка традиција која се заправо фокусира на искоришћавање људских ресурса како би држава била богатија и у којој се сиромашни третирају као „овчице“ које треба узгајати у славу

8) Зоран Шућур, *Сиромаштво, теорије, концепти и показатељи*, Правни факултет, Свеучилиште у Загребу, Загреб, 2001, стр. 86- 89.

9) Зоран Шућур, *Сиромаштво, теорије, концепти и показатељи*, Правни факултет, Свеучилиште у Загребу, Загреб, 2001, стр. 89.

„богатих“.¹⁰⁾ Харолд Р. Кербо (1996.) у свом дјелу под називом „Социјална стратификација: Социјална стратификација у историјској и компаративној перспективи“, идентификује четири типа теорија о сиромаштву, а то су: а) Социјал-дарвинизам (Малтус, Спенсер, Таусенд, Магза); б) Структурална теорија сиромаштва, а овај приступ иманентно теоријски изводи теорију о социјалној ексклузији¹¹⁾; ц) Теорија културе сиромаштва (Луис); д) Ситуациона теорију сиромаштва¹²⁾.

2.1 Социјални дарвинизам

Социјални дарвинизам као теоријска перспектива настала је из учења теоретичара Херберта Спенсера, према којем је било какав вид помоћи сиромашнима контрапродуктиван. Његова биолошка перспектива друштва и односа према сиромашнима руководи се схватањем да је: „Сама биологија је у супротности са појмом милосрђа“. Стога, за развој и успјешност друштва мора се дозволити најспособнијима и најмарљивијима да добију награду за труд у духу паролe која гласи: „опстанак најспособнијих“. Осим њега, додатно појашњење је понудио и Вилфредо Парето (1848-1923), који сматра да се сиромаштво и богатство јављају као природно условљена последица подјеле чланова друштва на елиту и сиромашне. Дакле, неки се људи рађају као сиромашни, а други као припадници различитих елита.¹³⁾ У групу теоретичара представника социјал-дарвинизма Кербо убраја и британског аутора Питера Таусенда (1914-1995). Осим што је препознат као поборник идеје релативног сиромаштва, његов рад је посебно значајан и у сфери мјерења сиромаштва и селекције поузданих индикатора мјерења. Томас Малтус (1766-1834), припадао је групи мислилаца у периоду почетака процеса индустријализације, који су сиромаштво објашњавали као посљедицу природног стања друштва и неодговорног понашања људи. У „Есеју у принципима становништва“, објављеном 1789. године, Малтус износи чувени „Закон о становништву“ који почива на три тезе: 1) да је становништво неизбјежно ограничено животним средствима 2) да се становништво неизбјежно размножава свуда гдје расту средства ако се само не задржи на каквим

10) Хилари Силвер, „Реконцептуализација социјалних недостатака: Три парадигме социјалне искључености“. У Социјална искљученост: Реторика, реалност, одговорност, приредили Гери Рошерс, Чарлс Гор и Хозе Б. Фигуеро. Женева: ИЛО, 1996, стр. 4.

11) Види: Леноир, 1974; Горе, 1995; Силвер, 1995; Хаан, 1998, према: Харолд Р. Кербо, 1996.

12) Види: Луис, 1961; Родман, 1963; Дела Фаве, 1974, према: Харолд Р. Кербо, 1996.

13) Милосав Милосављевић, *Девијације и друштво*, Драганић, Београд, 2003, стр. 67.

изванредним и неизбјежним препрекама 3) да те изванредне препреке и све оне, које, заустављајући снагу размножавања враћају становништво на ниво животних средстава, могу бити сведена на три врсте: морално суздржавање, порок и несрећу.¹⁴⁾ У поменутом дјелу, Малтус истиче да постоји раскорак између расположивих добара и раста становништва, што значи да у једном тренутку као резултат тог раскорака настаје сиромаштво и биједа. Било која врста помоћи сиромашним, по Малтусу, није могућа, јер се на тај начин иде у супротност са законима природе. Могућа је само помоћ породице свом члану, а никако државна помоћ јер би она стимулисала нерад и лијеност, а наравно и доприносила ширењу сиромаштва и биједе.¹⁵⁾ Давид Матза (1930-...) познат је по формулацији “the breath of poverty”, за коју се тешко може наћи адекватан превод на нашим језицима. Суштина је у његовом схватању да сиромашне особе, у недостатку било каквог материјалног дохотка или пристojне друштвене позиције, потражују минимум егзистенције. Стога је сиромашна особа независна од било чега осим од саме себе и основног минимума за преживљавање.¹⁶⁾

2.2 Структуралне теорије сиромаштва

Структуралне теорије сиромаштва као исходиште овог социјалног проблема виде структуралне неједнакости међу појединцима и друштвеним групама. Социјална стратификација у људском друштву се до сад приказивала кроз четири општа историјска облика, а то су: ропство, каста, сталеж и класа. Поједине системе друштвене стратификације прате вјеровања да друштвене неједнакости имају биолошки темељ, па су се према узору на таква вјеровања вјековима етаблирали различити стратификацијски облици. Жан Жак Русо (1712-1778.) објашњава биолошки утемељење неједнакости као: „природне или физичке, јер их успоставља природа, а састоје се у разликама у доби, здрављу, тјелесној снази, и квалитетима ума и душе“. Насупрот томе, друштвена неједнакост се „састоји од различитих привилегија које неки људи уживају због предрасуда других, попут тога да су богатији, часнији, моћнији, па чак и у положају да захтијевају покорност“. Биолошке разлике постају друштвене неједнакости кад их људи дефинишу као друштвено значајне.

14) Душан Лакићевић, Социјална политика, Савремена администрација, Издавачко штампарско предузеће, Београд, 1991, стр. 143.

15) Драгослав Кочовић, Социјална политика, Комино траде, Краљево, 2000, стр. 124.

16) Види: Матза, 1965, према: Харолд Р. Кербо, 1996.

С обзиром на то да класа представља савремени облик друштвеног груписања, намјерно ћемо занемарити остале историјске облике структуралних неједнакости. Е. Гиденс наводи неколико суштинских карактеристика класе, а то су: „а) класе се не успостављају путем правних или религиозних одредби, припадништво класи се не заснива на наслеђеној позицији, нити на закону или обичајима; б) припадништво класи се не добија, макар донекле, аутоматски рођењем, него се стиче; ц) класе зависе од економских разлика између групација појединаца – неједнакости у имовини и контроли над материјалним добрима; д) класни системи функционишу кроз широке везе безличног карактера“.¹⁷⁾ Основно питање које се намеће у оквиру структуралистичких теорије јесте, који индикатори одређују позицију појединца на друштвеној лествици, а истовремено и његово материјално стање. Претходно смо назначили да је ова теоријска поставка касније послужила за извођење концепта социјалне искључености. Термин је први пут употребљен у француској литератури 1970–тих година двадесетог вијека. Идеја проистиче из концепта о друштву као хијерархијском систему појединаца и друштвених група повезаних заједничким правима и обавезама која се рефлектују кроз поштовање заједничких моралних вриједности и начела. Ауторка Клерт Керин (1999.) под социјалном екслузивом подразумева „ситуације које узрокују друштвену штету и механизме који доводе до њих“.¹⁸⁾ Људи могу бити искључени из партиципације у друштву усљед пословања дешавања у привредном сектору (предузећа нису вољна да инвестирају у отварање нових радних места) или недоступности кључних роба и услуга (Аткинсон, 1998).¹⁹⁾ Према овом концепту, за дефинисање сиромаштва се не користе само материјални капацитети појединаца, већ целокупна економска, социјална, културна, политичка ситуација као детерминанте људског благостања. Керол и Вокер (Carol i Walker) дефинишу социјалну искљученост као: „динамичан процес бивања избаченим потпуно или дјелимично, из било којег социјалног, економског, политичког и културног састава који одређује социјалну интеграцију неке особе у друштво“.²⁰⁾ Социјална искљученост обухвата двије компоненте: институционалну и индивидуалну. Институционална је условљена потребом

17) Ентони Гиденс, *Социологија*, Економски факултет, Београд, 2003, стр. 228.

18) Керин Клерк, „Евалуација концепта социјалне искључености кроз развојни дискурс“, Европски журнал развојних истраживања, 11,но. 2 (Децембар) 1999, стр. 178.

19) Види: Ентони Барнс Аткинсон, 1998.

20) Михаел Хараламбос, Мартин Холборн, *Социологија*, Голден маркетинг, Загреб, 2002, стр. 304.

да институција друштва обезбиједе оквир за подстицање индивидуалних способности, док са друге стране индивидуални приступ уважава и обухвата слободу избора појединца, у контексту обезбјеђивања сопствене егзистенције.²¹⁾

2.3. Култура сиромаштва

Амерички антрополог и социолог, Оскар Луис (1914-1970.) сматра да се сиромаштво базира на тзв. *идеји културе сиромаштва*. Према том концепту људи уче норме, вјеровања и вриједности која охрабрују и подржавају сиромаштво.²²⁾ Према Луису, сиромаштво је у ствари продукт социјализације сиромашне дјеце, у том процесу родитељи преносе вриједности и вјеровања на своју дјецу. Међутим, проблем је у томе што су њихова вјеровања резултат шире друштвене атмосфере, односно креираног амбијента да сиромашни просто рађају сиромашне. Дакле, млади од малена не знају за боље и не виде сврху у тежњи за нечим бољим. Умјесто тога они се препуштају животу у сиромаштву.²³⁾ Тврдња аутора овог концепта је да заједнице сиромашних осим своје географске засебности имају своје специфичне вриједности и норме које одређују нацрт живота. Елементи таквог животног стила јављају се на три нивоа, нивоу појединца, његове породице и локалне заједнице. Према Луису, култура сиромаштва је „одговор сиромашних на њихов маргинални положај у класно раслојеном и индивидуалном друштву“.²⁴⁾

Међутим, култура сиромаштва очигледно није само одговор друштву, већ је карактерише и могућност трајног обнављања. Луис у концепту културе сиромаштва проблем маргиналног положаја дијела популације поставља као класно питање. Разлог за такву поставку лежи у вези између социо-економских неједнакости и „дисфункционалности“, захваљујући чему се ствара репродуктивна дуалност.²⁵⁾ Другим ријечима, култура сиромаштва је уједно и вид произвођења и производ, јер се усљед цикличне логике односи

21) Дренка Вуковић, Ана Чеkereвац, „Социјална политика и држава благостања“, у Зборнику радова *Социјална политика и држава благостања*, Факултет политичких наука, Универзитет, Београд, Службени гласник, Београд, 2007, стр. 225.

22) Ана Леон-Гереро, *Социјални проблеми заједница, политика и социјална акција*, Пине Форде Прес, Калифорнија, 2005, стр. 232.

23) Гиденс, Е. 2003. *Социологија*, Економски факултет, Београд, стр. 322.

24) Види: Оскар Луис, 1967, према: Михаел Хараламбос, Мартин Холборн, 2002.

25) Стефан Јанковић, „Улога културних и структуралних чинилаца у објашњењу маргиналног друштвеног положаја у САД, донети и дилеме“, *Социологија*, Зборник радова, Београд, 2012, стр. 398.

на понављање истих или сличних образаца понашања међу породицама са малим приходима и ниским степеном образовања кроз генерације.²⁶⁾ До ових налаза Луис је дошао истражујући заједнице у Мексику и Порторику, па и сам скреће пажњу на то да је обнављање сиромаштва по принципима овог концепта најчешће у земљама Трећег свијета. Један број аутора (Лиџов, Ханерз) сматра да ситуације попут незапослености, ниског образовног статуса, ниских прихода упркос запослености јесу присилно стање у којем егзистирају сиромашни, па су онда и принуђени да егзистирају у таквом стању. Истовремено, то не значи да нису спремни превазићи нелагодан положај под претпоставком да се измијене околности које узрокују присилу, па би и сиромашни временом промијенили своје понашање. Аргумент ове теорије је крајње једноставан – ако се уклони присила сиромаштва, сиромашни ће без икаквих потешкоћа прихватити обрасце понашања и искористити пружене прилике. Овај концепт је на супротном полу схватања сиромаштва од концепта културе сиромаштва, па се често каже да је теорија ситуационе присиле алтернатива Луисовом приступу. Теорија ситуационе присиле не види могућност за репродукцијом сиромаштва под утицајем „засебних“ вриједности и норми сиромашних уколико дође до нестанка околности које су узрок сиромаштва.²⁷⁾ Лиџов (Liebow) кроз теорију о мушким манама покушава појаснити да сиромашни мушкарац једнако посматра свој посао као остали чланови друштва, осим што му тај посао не омогућава егзистенцију. Услед такве личне ситуације код њега долази до ескалације особина као одговора на ситуацију односно присилу, јер је немоћан да вриједности матичне културе (до којих и сам држи) спроведе у стварности.²⁸⁾ Ханерз (1969.) тврди да се обрасци понашања матичне културе јављају упоредо са реакцијама и понашањима карактеристичним за сиромашне и да се међусобно допуњују.²⁹⁾

26) Стефан Јанковић, „Улога културних и структуралних чинилаца у објашњењу маргиналног друштвеног положаја у САД, дometri и дилеме“, Социологија, Зборник радова, Београд, 2012, стр. 398.

27) Михаел Хараламбос, Мартин Холборн, *Социологија*, Голден маркетинг, Загреб, 2002, стр. 321.

28) Види: Зоран Шућур, 2001.

29) Види: Зоран Шућур, 2001.

3. ЕКОНОМСКИ И КУЛТУРОЛОШКИ ПРИСТУП СИРОМАШТВУ

Девид Харви и Вилиам Рид (David Harvey i William Read, 1992.) идентификују два приступа сиромаштву на основу предикције фактора који доводе до сиромаштва. Економски приступ, у оквиру којег полазе од питања да ли је сиромаштво економски условљен феномен? Културолошки приступ, у први план истиче ширу друштвену атмосферу у којој се одвија процес социјализације. Наглашавамо да аутори за оба наведена приступа дају двовалентне судове који оправдавају различите концепте.

Повезивање сиромаштва са економским дешавањима у друштву и преиспитивање економске димензије овог социјалног проблема није новијег датума. Прије нешто више од два вијека доминирала је чувена *lasser-faire* теорија која концептуално припада либералистичкој перспективи. Најзначајнији њени представници су британски аутори Адам Смит (1723-1790.) и Давид Рикардо (1772-1823.), пионери политичке економије. Према овима ауторима идеални друштвени систем је капитализам, а економски развој тог система ће елиминисати све социјалне проблеме. Самим тим нестаће постепено и сиромаштво које је пролазна појава у етапама развоја људског друштва.³⁰⁾ Харви и Рид заузимају савременији приступ, уколико је претпоставка да је сиромаштво економски условљено, онда су могућа два узрока сиромаштва. Први, који заступа мишљење да је постојање сиромаштва засновано на контрадикцијама у социјалној (друштвеној) репродукцији.³¹⁾ Ерик Олин Рајт сматра да се друштвена репродукција у капиталистичком друштву одвија кроз двије врсте међусобно повезаних процеса које он назива активном репродукцијом и пасивном репродукцијом.³²⁾ Пасивна репродукција се односи на рутине, понашања и активности од којих је сачињен свакодневни живот. Активна репродукција је резултат дјеловања конкретних институција и структура као што су: полиција, судови, државна администрација итд. Постоје четири механизма који одржавају друштвену репродукцију у капиталистичком друштву, а то су: присила, институционална правила, идеологија и материјални интереси. Несклад између дјеловања наведених механизма и захтјева људи у односу на њихове потребе

30) Милосављевић, М., 2003., *Девијације и друштво*, Драганић, Београд, стр. 67.

31) Види: Ерик Олин Рајт, 2011.

32) Ерик Олин Рајт, *Визије реалистичних утопија*, Факултет политичких знаности, Свеучилиште у Загребу, Загреб, 2011, стр. 222.

резултира контрадикцијама у друштвеној репродукцији.³³⁾ Сиромаштво настаје као резултат неједнаке дистрибуције моћи, ресурса и бенефиција које се одвијају кроз пасивни и активни процес репродукције.

Према економском приступу, постоји директна веза између степена сиромаштва и тржишних механизма преко којих се врши расподела ресурса. Тржиште подразумијева постојање слободне конкуренције, приватну својину и дефинисана правила игре у оквиру којих индивидуе проналазе своје „мјесто под сунцем“. Егзистенција становништва је зависна од дешавања на тржишту. У том смислу ситуација на тржишту одређује ниво примања, сигурност радног мјеста, изгледе за напредовањем и укупне животне шансе.³⁴⁾

Културолошки приступ, полази од претпоставке да сиромаштво није резултат искључиве неспособности сиромашних лица. Постоје одређени друштвени процеси на које сиромашна лица нису у стању да утичу. Аутори издвајају девет теоријских полазишта које сврставају у групу културолошких приступа сиромаштву. То су:³⁵⁾

1. Класичан марксизам
2. Критички марксизам
3. Неокласична економија
4. Секуларни малтузијанизам
5. Социо-демократска парадигма
6. Социјални дарвинизам
7. Редукционизам
8. Парадигматско сиромаштво
9. Еклектицизам³⁶⁾

Примјењујући културолошки и економски приступ сиромаштву Харвија и Рида можемо разликовати двије групе теорија о сиромаштву. У групу теорија које се базирају на идеји да је си-

33) Ерик Олин Рајт, *Визије реалистичних утопија*, Факултет политичких знаности, Свеучилиште у Загребу, Загреб, 2011, стр.222-223.

34) Види: Владимир Илић, 2009.

35) Михаел Харви, Дејвид Рид, „Култура сиромаштва: Идеолошка анализа“, Социолошка перспектива, Универзитет Невада, Колеџ за умјетност и науку, 1992, стр. 272.

36) Еклектицизам не одликује стриктна везаност за конкретну парадигму или неко чврсто теоријско полазиште. Заправо, прије свега овај филозофски правац, тражи рјешење у примјени различитих модела проучавања конкретног феномена. Дакле, еклектички је изучавању сиромаштва могуће приступити кроз перцепцију да је оно последица немарности човјека, као и из перспективе да кључни разлози произилазе усљед нефункционисања друштвених механизма.

ромаштво посљедица друштвене репродукције аутори убрајају: малтусијанство, класични марксизам и критички марксизам. Ставови да је сиромаштво резултат дјеловања тржишних механизма заступају: неокласична економска теорија, секуларно малтусијанство, као и социјал-демократска парадигма. На концу, идеју да сиромаштво уопште није економски феномен већ резултат различитих друштвених процеса заступају сљедећи теоријски приступи: социјални дарвинизам, редукционизам и волунтаризам. Раније смо појаснили ставове социјалног дарвинизма, малтусијанства и парадигматског сиромаштва, а сада ћемо обратити пажњу на приступе на које се нисмо осврнули у нашој досадашњој елаборацији.

Харви и Рид праве разлику између класичног и критичког марксизма када је у питању приступ феномену сиромаштва. Класични марксизам је скуп схватања директно разрађених од Карла Маркса (1818-1883) и Фридриха Енгелса (1820-1895). Касније, сви марксистички приступи полазе од теоријских ставова родоначелника марксизма, прилагођавајући их наравно одговарајућем временском контексту. Марксизам заступа становиште према којем сиромаштво и други социјални проблеми заправо произилазе из противурјечности капиталистичког система. С обзиром на њихове изражене димензије, оне се могу елиминисати само радикалним економским и политичким промјенама (елиминација приватног власништва и развлашћење капиталиста). Марксисте су посебно критиковали однос капиталистичког система према социјалним проблемима ријешаваних путем механизма социјалног старања и радничког законодавства. Њихов основни циљ, сматрају марксисте, је очување социјалног мира, а не напредак и благостање људи. Социјална давања у капиталистичком систему имају карактер милосрђа, а на тај начин, како сматра Енгелс, још више понижавају понижене.³⁷⁾ Капиталисти присвајају вишак вриједности који настаје у друштвеној производњи, а који стварају радници. То неминовно доводи до економске зависности радника и већег сиромаштва, што резултира сукобом између пролетеријата и буржоазије. Овдје је очигледно истицање теорије класе Маркса, према којој класну припадност појединаца одређује располагање средствима за производњу, тј. према средствима којима се зарађује за живот. Кроз процес који је Маркс описивао термином пауперизација, радничка класа је постајала све сиромашнија у односу на капиталисте који присвајају богатство. Управо из тог разлога капиталистички друштвени систем, према марксистима, јесте друштво противурјечности и неједнакости, које су израженије више него у било којој ранијој друштвено-економској формацији. Искорјењивање

37) Драгослав Кочовић, *Социјална политика*, Комино граде, Краљево, 2000, стр. 136.

сиромаштва и социјалних неједнакости, по марксистима, могуће је само у друштву у оквиру којег не постоје класне супротности и приватно власништво.

Неокласични економски приступ прихвата низ идеја раније поменутог Адама Смита у погледу значаја економске компоненте друштва и њеног функционисања кроз тржишне механизме. Овај приступ примат даје дешавањима на тржишту, премда признаје да тржиште није у потпуности свемогуће. Сиромашна лица су сама одговорна за свој сопствени положај, па ако нису у стању да задовоље своје потребе посредством тржишта, онда се за помоћ могу обратити службама социјалне заштите. Јасно је да овај приступ инсистира на принципу „свали кривицу на жртву“, а сиромаштво се посматра као стање које није трајно уколико појединци активирају своје потенцијале и изборе се за своју егзистенцију. Схватање политике бриге о сиромашним лицима као стању да контролише основне процесе производње, а прије свега, да непосредно врши прерасподјелу добара и услуга. Основни критеријум јесу потребе људи, а не принципи тржишта.³⁸⁾ Тако постављена идеја утицала је на настанак и развој државе благостања (welfare state) у периоду након Другог свјетског рата. Смисао постојања државе оваквог типа, социјал-демократе виде у томе што ће се вршити прерасподјела националног богатства у корист оних који немају, тј. сиромашних и обезбједити социјални мир. Тиме се задовољава принцип социјалне правде и дјелује стимулативно на подстицање социјалне кохезије. Концепт државе благостања је широко прихваћен поготово међу државама Западне Европе, мада треба нагласити да је свака држава овај концепт развијала у складу са својим културним, политичким, економским, социјалним и другим посебностима. Неки аутори (Георг, Милер)³⁹⁾ виде државу благостања као производ консензуса између четири велика захтјева са којима су се суочавале владе земаља Западне Европе, а то су: захтјеви за високим квалитетом социјалног старања, јавни захтјев за ограничење опорезивања, обезбјеђивање економског раста и наклоности бирача.⁴⁰⁾

Осим до сада појашњених приступа издвојених из класификације ауторског тандема Харвија и Рида, вриједно је поменути и теоријски приступ сиромаштву конципиран од стране америчког социолога Чарлса Мареја (Charles Murray). По својим особеностима тај концепт припада тзв. теоријама поткласе, око чије се тео-

38) Ана Чекеревац, Међународна социјална политика, Леком штампа, Београд, 2005, стр. 7.

39) Види: Драгослав Кочовић, 2000.

40) Драгослав Кочовић, Социјална политика, Комино траде, Краљево, 2000, стр. 129.

ријске валидности у савременој социологији врше озбиљне научне дебате.

Дарежљивост државе у социјалној сфери према мишљењу припадника нове деснице води ка формирању тзв. „културе зависности“, односно до репродукције сиромаштва. Како друштво може репродуковати сиромаштво, а да истовремено појединац прихвати чињеницу да је сиромашан и помири се са њом? Чарлс Мареј у својим студијама сиромаштва у САД и В. Британији примјећује интересантне правилности у понашању одређеног броја сиромашних, за које у жељи да их посебно издвоји користи термин „поткласа“. Мареј сматра да припадници „поткласе“ нису најсиромашнији чланови друштва, већ они чији животни стилови укључују неки тип сиромаштва.⁴¹⁾ Један број сиромашних, лишен било којег мотива или жеље за радом, ослања се само на оно што им удијели држава као егзистенцијално угроженом становништву, тј. социјалну помоћ. Држава благостања, као дио своје социјалне политике, практикује помоћ социјално угроженим групама становништва. Уколико је социјална помоћ довољна за живот без оскудице, неки свјесно одлучују да буду вјечито „зависни“ од државних мјера помоћи и стигматизовани као „издржавана лица“. Дакле, како сматра Мареј, развој државе благостања створио је структуру људи која подрива своје личне амбиције и способност за самопомоћ.⁴²⁾ Из ријечи овог аутора: „(К)ад користим израз поткласа, мислим на посебан тип сиромашне особе која није дефинисана својим стањем, нпр. дуготрајном незапосленošћу, него својим јадним понашањем као одговором на то стање, тј. неспремношћу да прихвати послове који јој се нуде“,⁴³⁾ јасно се види да термином поткласа жели описати стил живота оних појединаца одговорних због сопственог положаја у сиромаштву и нечињења да се исти промијени. Своје тезе о друштвима САД и В. Британије он поткрепљује доказима са три подручја истраживања, то су: подручје криминала, ванбрачна дјеца и незапосленост. Код ванбрачне дјеце, он примјећује статистичку правилност да редовно долазе од самохраних мајки нижег или најнижег социјалног положаја. Такође, тенденцији присутна посљедњих деценија ХХ вијека да је сасвим нормално и очекивано у неким географским подручјима да дијете нема мушког родитеља, ствара већу могућност да дође до физичке распуштености, а самим тим и отежаног живота. По његовом мишљењу, пораст

41) Михаел Хараламбос, Мартин Холборн, *Социологија*, Голден маркетинг, Загреб, 2002, тр. 323.

42) Ентони Гиденс, *Социологија*, Економски факултет, 2003, Београд, стр. 322.

43) Види: Чарлс Мареј, 1989. према Михаел Хараламбос, Мартин Холборн, 2002.

броја ванбрачне дјеце је последица погрешне реформе система социјалне заштите (САД-а и В. Британије) гдје се неоправдано фаворизују ванбрачне мајке кроз пласирање новчаних давања и других социјалних трансфера, за разлику од осталих сиромашних категорија. Криминал је у перманентном порасту, поготово код припадника млађе популације. Раст криминала доводи до фрагментације локалних заједница, раста међусобног неповјерења, а за коначни резултат има слабљење социјалне кохезије и одсуство социјалне контроле. Незапосленост као појава прати сиромаштво у свим аспектима његовог јављања. Друштва САД и Велике Британије имају сличне судбине у погледу генерацијске перцепције према раду и заради. Код старије и средњовјечне популације доминирају схватања да је срамота примати социјалну помоћ уколико сте радно способни, јер тиме доказујете личну неспособност. Млађа популација има скроз супротне ставове и не види ништа проблематично у ослањању на социјалне услуге пружене од стране државе. Уколико је такво размишљање праћено и недостатком радних мјеста онда се без икаквих проблема стварају услови за окретањем ка криминалу и осталим облицима девијантног понашања. Начин да се дјелује на овакве појаве лежи у већим овлашћењима локалних самоуправа. Локалне заједнице треба да преузму комплетну одговорност за здравље, образовање, рјешавање проблема криминала и запошљавања.⁴⁴⁾ „Ја полазим од тога да је неприродно да нека четврт толерише велики број криминалаца или ванбрачне дјеце или незапослених младих; да ће, пружи ли им се прилика, сиромашне и богате заједнице водити своје послове тако да им се такве ствари ријетко догађају.⁴⁵⁾ Теоријске интерпретације поткласе и културе зависности узроковале су низ критика на рачун три основна подручја његове анализе. Поготово се то односи на подручје самохраних мајки и ванбрачне дјеце. Критике иду толико далеко да неки аутори Мареја доживљавају као истраживача склоног формирању мишљења на основу прича, анегдота, алузија, без конкретних доказа. Ипак, без обзира на слабост неких његових тврдњи, чињеница је да дарежљивост државе у социјалној сфери може узроковати пасиван положај сиромашних, уколико осим социјалне помоћи, корисници могу рачунати и на још неке погодности система није уопште искључена могућност јављања културе зависности. Сиромашни се у структуралном смислу међу собом итекако разликују. Питање је да ли је његов појам поткласе довољан да објасни по-

44) Михаел Хараламбос, Мартин Холборн, *Социологија*, Голден маркетинг, Загреб, 2002 стр. 325.

45) Види: Михаел Хараламбос, Мартин Холборн, 2002.

менује разлике и довољно прецизан да издвоји оне одговорне за сопствени положај, али је јасно да друштво својим механизмима може постпјешивати сиромаштво умјесто да се дешава супротнo.⁴⁶⁾

ЗАКЉУЧАК

Несумњиво постоји велики број различитих теоријских приступа сиромаштву, а тиме се консеквентно намеће потреба, да се све теорије и приступи на одређени начин класификују. Таквом класификацијом на базичном, теоријском нивоу могу се идентификовати предности, недостаци и домети јавних политика у њиховој имплементацији посредством спроведених инструмената и мера. Па тако на примјер, уважавајући све различитости теоријских полазишта, Стјуарт (Stewart) и сарадници (2003.) изводе четири категорије теоријских приступа сиромаштву. То су: 1) Монетаристички приступ који обухвата приступе базиране на економском развоју и људским ресурсима; 2) Приступе засноване на способностима и потребама (capability approaches) који обухватају идеје о базичним људским потребама и њиховим опслуживањима у складу са елементарним људским правима; 3) Приступи који у свом фокусу имају социјалну ексклузију; и 4) Партиципаторне и пост-развојне приступе (post-developmental approaches). Слично Стјуарту и сарадницима, Карабати и Цулинберг (Charabati i Cuulinberg, 2005.) предлажу четири категорије савремених теоријских приступа, а то су: 1) Приступ Свјетске банке; 2) Пост-развојни приступи; 3) Приступи базирани на способности и потребама; и 4) Марксистички приступи.⁴⁷⁾

Полазећи од тврдње да сиромаштво има своје узроке који подстичу и одржавају његово постојање, смаграмо неопходним анализирати како друштвене, тако и индивидуалне факторе који стимулишу присуство сиромаштва. Неравнојеран економски раст, нестабилна структура економије, недоступност радних места, образовања, социјалних и здравствених услуга, представљају важне друштвене факторе који могу водити ка осиромашењу и маргинализацији дијела становништва (у неким случајевима већинског дијела становништва). Наведени фактори обликују друштвени контекст у коме треба посматрати индивидуалне факторе,

46) Види: Угљеша Јанковић, *Социјална инклузија сиромашних у Црној Гори*, Чигоја штампа, 2013, Београд.

47) Ал Дини, *Сиромаштво од ортодоксних до хетеродоксних приступа: Методолошка компаративна студија*, Универзитет Калифорнија, Риверсајд, САД, 2009, стр. 2-3.

јер у том контексту појединци доносе одлуке, од значаја за њихов егзистенцијални развој (од тога какву ће одећу купити, колико ће се образовати, где ће се запослити и колико ће радити, колико ће трошити, до које мјере партиципирати у неким друштвеним активностима, итд.). Понекад, друштвени процеси стварају врло неповољан контекст, не остављајући простор за могућности индивидуалних избора, па нам се може учинити да се кључни узроци налазе у индивидуалним факторима (попут неспремности да се школује, ради, лијености, немарности, недостатка потенцијала, личних лимита, итд.), иако се заправо крију међу друштвеним чиниоцима (недоступност образовања, мањак радних места, нефлексибилно тржиште, неадекватне јавне политике). Супротно, друштвени услови могу понудити појединцима више могућности него што су спремни да искористе, па се усљед тога јављају различити видови осујећења њихових потреба. Наравно, могуће је да у оквире сиромаштва неке сегменте становништва потискују фактори као што опредељују приступе сиромаштву и примјене јавних мјера. Опет, временски контекст несумњиво намеће своје оријентире у погледу креирања адекватних приступа сиромаштва, а врло често се као битна детерминанта јавља и идеологија која утиче и формира идеје и понашања грађана. Узимајући у обзир све наведене околности које утичу на приступе сиромаштву у овом раду предлажемо класификацију свих приступа сиромаштву на основу сљедећих критеријума класификације:

- а. Класификацију приступа с обзиром на факторе сиромаштва;
- б. Класификацију приступа с обзиром на активности државе;
- ц. Класификацију приступа с обзиром на став појединца;
- д. Класификацију приступа с обзиром на идеолошко опредељење;
- е. Класификацију приступа с обзиром на став друштвене заједнице;
- ф. Класификацију приступа с обзиром на темпорално дефинисање сиромаштва; и
- г. Класификацију приступа с обзиром на јавне политике.

На крају наглашавамо да држава као апарат има задатак да интегрише и артикулише глобалне, парцијалне и индивидуалне интересе појединаца, односно грађана. Стога, посредством својих институција врши селекцију приступа сиромаштву. Наравно, у односу на културне, економске, социјалне и политичке специфично-

сти у друштву, држава селектује оне за које процјењује да могу пружити најбољи допринос редукацији постојећег нивоа сиромаштва. Ипак, глобално друштво све више наводи на закључак да држава није и никако не може опстати као једини актер у процесу рјешавања егзистенцијалних потреба својих грађана. Социјални проблеми савременог друштва захтијевају мобилизацију свих друштвених субјеката, а не само активности које предузима држава, стога и креирање нових приступа феномену сиромаштва укључује све релевантне носиоце јавних политика.

ЛИТЕРАТУРА

- Аткинсон, Ентони Барнс: *Сиромаштво у Европи*, Блеквел издавач, Масачусетс, САД, 1998.
- Беланд, Даниел: *Несигурност, грађанска права, и глобализација: Вишеструка лица државног протекционизма*, Америчка социолошка асоцијација, САД, 2005.
- Вуковић, Дренка и Чекеревац, Ана: „Социјална политика и држава благостања“, у Зборнику радова *Социјална политика и држава благостања*, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду, Службени гласник, Београд, 2007, стр. 225.
- Гиденс, Ентони: *Социологија*, Економски факултет, Београд, 2003.
- Дини, Ал: *Сиромаштво од ортодоксних до хетеродоксних приступа: Методолошка компаративна студија*, Универзитет Калифорнија, Риверсајд, САД, 2009.
- Илић, Владимир: *Стратегија за смањење сиромаштва у процесу транзиције на примеру Србије*, Просвета, Београд, 2009.
- Јанковић, Стефан: „Улога културних и структуралних чинилаца у објашњењу маргиналног друштвеног положаја у САД, домети и дилеме“, *Социологија*, Зборник радова, Београд, 2012.
- Јанковић, Угљеша: *Социјална инклузија сиромашних у Црној Гори*, Чигоја штампа, Београд, 2013.
- Кербо, Харолд: *Социјална стратификација: Социјална стратификација у историјској и компаративној перспективи*, уређено у Бостону: WCB/Mek-grav-hil, 1996.
- Клерк, Керин: „Евалуација концепта социјалне искључености кроз развојни дискурс“, *Европски журнал развојних истраживања*, 11,но2 (Децембар) 176-199, 1999.
- Кочовић, Драгослав: *Социјална политика*, Комино траде, Краљево, 2000.
- Лакићевић, Душан: *Социјална политика*, Савремена администрација, Издавачко штампарско предузеће, Београд, 1991.
- Лакићевић, Мира: *Социјални развој и планирање*, Чигоја штампа, Београд, 2008.

- Леон-Гереро, Ана: *Социјални проблеми заједница, политика и социјална акција*, Пине Фореле Прес, Калифорнија, 2005.
- Луис, Оскар: *Дјеца из Санчеза*, Рандом кућа, Њујорк 1961.
- Луис, Оскар: *Смрт у породици Санчез*. Хармондсворт: Пингвин, 1969.
- Милосављевић, Милосав: *Девијације и друштво*, Драганић, Београд, 2003.
- Павловић, Зоран: *Међународне владине организације и УНЕСКО*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Правни факултет, Нови Сад, 1993.
- Рајт, Ерик Олин: *Визије реалистичних утопија*, Факултет политичких знаности, Свеучилиште у Загребу, Загреб, 2011.
- Силвер, Хилари: „Реконцептуализација социјалних недостатака: Три парадигме социјалне искључености“. У Социјална искљученост: Реторика, реалност, одговорност, приредили Гери Роцерс, Чарлс Гор и Хозе Б. Фигуредо. Женева: ИЛО, 1996.
- Спикер, Пол: *Социјална политика – теорија и пракса*, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду, 2013.
- Стојановић, Ђорђе и Деспотовић, Љубиша: „Дискурзивно трансформисање концепта благостања“. *Српска политичка мисао*, 46(4), 2014, стр. 11- 34.
- Хараламбос, Михаел и Холборн, Мартин: *Социологија*, Голден маркетинг, Загреб, 2002.
- Харви, Михаел и Рид, Дејвид: „Култура сиромаштва: Идеолошка анализа“. Социолошка перспектива, Универзитет Невада, Колеџ за умјетност и науку, НВ 89577-0067. 1992, стр. 272.
- Чекеревац, Ана: *Међународна социјална политика*, Леком штампа, Београд, 2005.
- Џордан, Бил: *Теорије сиромаштва и социјалне искључености*, Блеквел издавачи, ВБ, 1996.
- Шућур, Зоран: *Сиромаштво, теорије, концепти и показатељи*, Правни факултет, Свеучилиште у Загребу, Загреб, 2001.

Ugljesa Jankovic, Vladimir Ilic

SOCIOLOGICAL AND POLITICAL PERSPECTIVES OF THE CONCEPT OF POVERTY

Resume

Often, poverty is identified as a relatively permanent social phenomenon and the characteristics of all epochs in the development of human society. Variability of poverty was reflected in his different characteristics depending on the time of context and traveled degrees of evolutionary development of society. Due to such a multi-dimensional approach to this social phenomenon and today present debate on: the definition of poverty, measurement methods, different theoretical per-

spectives, etc. Also, there is present a dilemma which has become the philosophical label, who is responsible for poverty, an individual or a society? In this paper we offer a selection of theoretical approaches to poverty contemporary author's sociological and political molding. The aim of the paper is to perform a clear classification criterion for categorization of approaches to the poverty based on current theoretical perspectives on the phenomenon of poverty. Also, the paper asked a series of social, political, economic and even moral arguments due to which imposes the necessity of reviewing and categorizing existing and creation of new theoretical positions on poverty.

Key words: poverty, social exclusion, social isolation, culture reproduction, marginalization

* Овај рад је примљен 26. октобра 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 16. децембра 2015. године.